

Uluslararası Kastamonu Türk Dünyası
Kültür Başkenti Sempozyumu

Hoca Ahmed Yesevî'den
Şeyh Şaban-ı Velî
ve Sonrasına

Türk Düşünce Hayatı

Uluslararası Sempozyum Bildirileri
4 - 5 Mayıs 2018 / Kastamonu

Hoca Ahmed Yesevî'den
Şeyh Şaban-ı Velî
ve Sonrasına

Türk Düşünce Hayatı

Uluslararası Sempozyumu Kurulları

Düzenleme Kurulu

Dr. Metin Eriş
Prof. Dr. Birsal Küçüksipahiođlu
Mehmet Şadi Polat
Fahrettin Şenođlu
Yasemin Demircan

Bilim ve Danışma Kurulu

Prof. Dr. Abdülkerim Özaydın (Türkiye)
Prof. Dr. Yılmaz Unat (Türkiye)
Prof. Dr. Ahmet Şair Şerif (Makedonya)
Prof. Dr. Birsal Küçüksipahiođlu (Türkiye)
Prof. Dr. Cengiz Tomar (Türkiye)
Prof. Dr. Cevdet Küçük (Türkiye)
Prof. Dr. Nurettin Gemici (Türkiye)
Prof. Dr. Zeki Arslantürk (Türkiye)
Prof. Dr. Feridun Emecen (Türkiye)
Prof. Dr. Güray Kırpık (Türkiye)
Prof. Dr. İdris Bostan (Türkiye)
Prof. Dr. Mahir Aydın (Türkiye)
Prof. Dr. Mehmet Şeker (Türkiye)
Prof. Dr. Mehmet Serhat Yılmaz (Türkiye)
Prof. Dr. Mustafa Daş (Türkiye)
Prof. Dr. Süleyman Beyođlu (Türkiye)
Prof. Dr. Selâhattin Halilov (Azerbaycan)
Prof. Dr. Yakub Mahmudov (Azerbaycan)

İslâm Düşüncesinde Sosyal Olaylar Üstüne Düşünme Geleneği ve İbn-i Haldun

İnsanlık tarihinde dinsiz bir topluma rastlanmıyor. Hak veya bätül, ilâhî veya gayrı ilâhî olsun her toplumda bir dinin var olduğunu görüyoruz. Diğer bir ifade ile insanlar arası ilişkilerin düzenlenmesinde (olumlu veya olumsuz fonksiyon izafe edilse de) her zaman dinin büyük etkisi olmuştur. Hatta kültür ve medeniyetler çoğu zaman toplumların sahip oldukları dinlere göre adlandırılmaktadır.¹ Aynı durum İslâm dini için de geçerlidir.

İslâm dini ve onun kutsal kitabı Kur'an'ın etrafında birçok bilim ve birtakım düşünce sistemleri meydana gelmiştir. Bütün bu bilimlerde ve düşünce sistemlerinde sosyalle ilgili pek çok bilgi mevcuttur. Meselâ Tefsir, Fıkah, Kelâm, Mezhepler Tarihi gibi. Bu bilgiler değerlendirildiğinde acaba, bir "İslâm Düşüncesi ve Müslüman Toplumlar Sosyolojisi" yapılabilir mi?

İslâm düşüncesinin tarihî seyri araştırıldığında IX-XII. yüzyıllar arasında Grek felsefesi ile temasa geçen İslâm dünyasında ortaya çıkan İslâm Felsefesi akımının özel bir durum arz ettiği görülecektir. Latince eserlerin Arapçaya tercümesi ile başlayan bu ekolün öncüleri arasında el-Kindi (?-872), Farabi (870-950), İbn Sina (980-1037), İbn Miskeveyh (933-1030), Biruni (973-1051), Gâzali (1058-1111), İbn Rüşd (1128-1193) gibi düşünürler gelmektedir. Grek felsefesi, özellikle Aristo ve Eflatun'un düşünceleri ile İslâm'ı birleştirmeye çalışan ve bundan dolayı İslâm Filozofları adı verilen bu ekol İslâm düşünce hayatına yeni bir canlılık kazandırmıştır.² İslâm filozoflarının meydana getirdikleri yeni düşünce akımı ile birlikte İslâm mezhepleri arasındaki düşünce mücadelesi, karşıt düşünce akımları yeni bir yapı kazanmış ve hatta yeni bilimlerin doğmasına sebep olmuştur.³

- Salt İslâmî ilimlerin tedvini
- Tasavvufî düşüncenin oluşumu
- İslâm filozofları ekolü

İslâm düşünce tarihini bu üç süreçte değerlendirmek gerekir. Zira İslâm kültür ve medeniyeti bu süreçle dünya tarihinde yerini almıştır.

Ancak İslâm düşünürleri arasında beşi vardır ki onlar, bu filozoflardan farklıdır. Bu düşünürler Farabi, İbn-i Sina, Biruni, Gâzali ve İbn Haldun'dur. İslâm bilginlerinin

1. Bhz. Ali Murat Deryal, *Medeniyetler ve Mesajları*, İstanbul 1989.
2. Abdülhak Adnan Adıvar, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, İstanbul 1969, 97-132.
3. Bhz. Hilmi Ziya Ülken, *Uyanış Devrinde Tercümenin Rolü*, İstanbul 1935; Nural Savcı, *İslam Filozoflarının Bilim Sınıflamaları ve Sosyoloji Teorileri*, M.Ü. Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1998.

genelde felsefe ve bilimlere, özelde sosyal bilimlere ait dünya bilim literatürüne katkıları ve etkileri inkâr edilemez. Bunlar üzerinde İslâm dünyasında ve Batı'da birçok araştırma ve yayın mevcuttur. Ancak sosyal bilimlere olan katkıları üzerinde pek fazla durulmadığını da söylemek zorundayız. Bu bağlamda biz, yukarıda isimlerini verdiğimiz dört İslâm düşünürünü tanıtmak istedik.

**İslâm düşünce tarihinde:
Farabi ve İbn Sina felsefi düşünmenin,
El Biruni Sosyal Coğrafya ve Sosyal Antropolojinin,
Gazali metodik şüphencilik,
İbn Haldun da Sosyolojinin ve Tarih Sosyolojisinin
öncüleridir.**

İbn Haldun 1332-1406

Adı Abdurrahman, künyesi Ebu Zeyd, lâkabı Veliyyuddin'dir. Böylece tam adı, Abdurrahman Ebu Zeyd Veliyyuddin İbn Haldun Maliki Hadrami ölmektedir. 27 Mayıs 1332 (Ramazan 732 H.) de Tunus'da doğdu. Tahsil çağına geldiğinde İslâm geleneğine uygun olarak, önce Kur'an'ı ezberledi. Hocaları arasında özellikle ikisi onun üzerinde etkili oldu. Dinî ilimlerde Muhammed b. Abdülmüheylein Hadrami (H. 676-750) felsefe ve hikmet bilimlerinde ise, Ebu Abdullah b. İbrahim Abili (H. 681-757) dir.⁴

İslâm düşünce tarihinde sosyal olay ve olgular üzerine kafa yoran ve teorik olduğu kadar tecrübî (ampirik) araştırmalar yapan bir şahsiyet arandığında karşımıza İbn Haldun çıkmaktadır. Ondan önceki felsefelerin konusu özellikle metafizik ve tabiat bilimleri olmasına karşılık o topluma, toplum meselelerine yönelmiştir. Böylece o, Doğuda ve Batıda ilk tarih felsefecisi hatta Sosyoloji'nin ilk habercisi olarak tanınır.⁵

Birçok devlet görevinde bulundu. Kadılık yaptı. Kuzey Afrika başta olmak üzere mevcut İslâm devletlerinin aralarındaki mücadelelere ve çöküşlerine şahit oldu. Bunların sebeplerini ve niçinlerini araştırdı. 1375-1379 yılları arasında "Kitab el İber" adlı tarihini yazdı. "el İber" tarih kitabıdır. Kendisinden çok giriş kısmı (mukaddime) meşhur olmuştur.

4. Nurettin Korkmaz; *İbn Haldun'da Sosyolojik Kavramlar*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, İstanbul 1995, s. 1-7.
5. "Rappoport, R. Flins, N. Schmidt onu tarih filozofü sayıyor. Gumpłowicz, R. Maunier, Fundıkoğlu, Satı El-Husri ve H.Z. Ülken, onu sosyolojinin habercisi sayıyorlar. Bouthoul onda her iki vasfı gördüğü gibi, birçok Batı düşünürleriyle karşılaştırıyorlar. Onda Vico'nun, Montesquieu'nün, Marx'ın biyolojik sosyoloji görüşünü buluyorlar. F. Schulz, İbn Haldun için *Journal Asiatique*'de birçok mahaleler yayınladı (1885 Paris). Graberg de Hemsö, Rosenthal, Von Kremer, Lewine, G. Bouthol, Gabrieli, Colosio, Ferreiro, Carra, de Vaux, De Boer, G. Rihter, Gauthier, A. Bombaci, Ch. Issavi, W. Fischel, C. Mac Donald, Breising H.A.R. Gibb, A. Altamira gibi düşünürler geçen yüzyıl sonlarından beri ondan söz etmektedirler. Ayrıca O. Spengler ve A. Toynbee üzerinde büyük tesirleri olduğu bir gerçektir. (Bkz. H.Z. Ülken, *İslâm Felsefesi, Kaynaklar ve Tesirleri*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 1969, s. 320-321) İbn Haldun'un hayatı için: A. Adnan Adıvar, "İbn Haldun", *İslâm Ansiklopedisi*, C. I; Zahir Kadiri Ugan, *Mukaddime Tercümesi*, C. I, M.E.B. Devlet Kitapları, 2. Basılış, İstanbul 1968.

Mukaddime, İbn Haldun'un tarih, felsefe, sosyoloj ve dinle ilgili görüşlerini kapsamaktadır. Mukaddime'nin ilk bölümünde coğrafi şartlarla sosyal hayat arasındaki münasebetler. İkinci bölümde toplum tipolojileri, asabiyet ve devlet nazariyesi. Üçüncü bölümde din devlet ilişkileri, tavırlar nazariyesi, hilafet müessesesi ve uzviyetçi toplum teorisi yer almaktadır. Dördüncü bölümde yerleşik hayat ve köy-şehir ilişkisi üzerinde durulmaktadır. Beşinci bölüm başlı başına bir İktisat Sosyoloji'si özelliğini taşımaktadır. Burada toplum ve iktisadî yapı ilişkisi ele alınmaktadır. Altıncı bölü, bilgi teorisi, ilimlerin sınıflandırılması, eğitim ve edebiyat sosyolojisi yapılmaktadır. Bu içeriğiyle Mukaddime Kitab el İber'in tek tek ele aldığı olay ve olguların tiplleştirilmiş ve modelleştirilmiş şekli olup, İlm-i Umran da sosyal olay ve olguların tiplleşmiş ve modelleşmiş ilmini ifade etmektedir.

Hayatı boyunca bir fizikçinin fizikî realiteyi yoklaması gibi, sosyal realiteyi yoklama fırsatı bulan İbn Haldun, Mukaddime'de yeni bir ilmi kurduğunun farkındadır. Ona göre sosyal olay ve olgular feridin dışında cereyan eder ve onları sebep-sonuç ilişkisi içerisinde incelemek gerekir. Şöyle der: *"İster zatlarda olsun isterse insanın veya hayvanların davranış ve fillerinde olsun kainattaki bütün hadiselerin mutlaka kendinden önce gelen bir takım sebepleri vardır. Geçerli olan âdete göre, bu hadiseler, bu sebepler sayesinde vukua gelir."* ⁶ *"Bizler içerisindeki bütün varlıklarla beraber, bu âlemin bir tertip ve mükemmellik içerisinde olduğunu, sebeplerin neticelere bağlandığını mahlûkatın birbirleriyle sıkı bir ilişki içerisinde bulduklarını görmekteyiz. Bazı varlıkların başka varlıklara dönüştüğünü, bununla ilgili garip olayların bitmek tükenmek bilmediğini görmekteyiz."* ⁷ *"İnsan düşüncesi olaylar arasındaki tabii ve önceden konulmuşluğu (vaz'ı tertibi) önceden idrak eder. Bir şeyi icad etmek istediği zaman da, olaylar arasında mevcut olan düzen ve tertipten dolayı, mutlaka o şeyin sebebini, illetini ve şartını önceden keşfetmesi gerekir. Genelde bu sebep, illet ve şart da o şeyin prensiplerinden ibarettir. Çünkü o şey, ancak bunlardan sonra ikinci olarak ortaya çıkar. Önce olanı sonraya almak mümkün olmadığı gibi, sonra olanı da öne almak mümkün değildir. Bahis konusu olan prensibin, sözü edilen prensipten başka bir prensibi daha olabilir. Onun için bu prensip ancak öbür prensibi takiben vücuda gelebilir."* ⁸

İbn Haldun'a göre, Tarih'in görevi mâziyi aydınlatmaktır. Nesilden nesile aktarılan "beşerî umranı" incelemektir. "Bilesin ki Tarih, gerçekte dünyanın umranı ve umranın tabii yapısında ortaya çıkmış durumlar demek olan insanların sosyal hayatları konusunda bilgi vermektir. Umrandaki ilkelik ve medenilik, asabiyet ve çeşitli sebeplere bağlı topluluklar, insanların birbirleri üzerinde çeşitli baskıları, galibiyet ve yenilgileri ve bunlardan doğan mülk, devlet, hâkimiyet basamakları, memurlukları, insanların iş ve meşguliyetlerinde yöneldikleri kazanç, geçim, ilimler, sanat ve zanâatlar, kısacası nesnelere tabiatı gereği toplumun yapısında meydana gelen bütün değişimler vardır."⁹

6. Mukaddime, III., 1069.

7. Mukaddime, I., 404.

8. Mukaddime, III., 1010.

9. Mukaddime, I., 325-328.

Dikkat edilecek olursa Sosyoloji'nin ele aldığı konular İbn Haldun'da "beşerî umran" kavramı içine sokulmuştur.

İbn Haldun'un "Beşerî Umran İlmi"nin malzemesi mâzide ve hâlde bulunur. Birinci derecede bu ilim olanla ilgilidir. Ancak olması gerekene de yol gösterir. O şöyle der: "Tarihçi için esas olan, bütün bölgelere, nesillere ve çağlara şamil olan umûmi hâllerin anlatılmasıdır. Tarihçi maksatlarının çoğunu bu esas ve temel üzerine bina eder ve tarihî haber ve olaylar bu esaslarla açıklığa kavuşur." ¹⁰ İbn Haldun'a göre toplum hayatı zaruridir. Onun deyimi ile "İnsan tab'an medenîdir." ¹¹ İnsanların karşılıklı dayanışma hâlinde bulunmalarını "asabiyet" temin eder.

Asabiyet, İbn Haldun'un teorisinin temel kavramlarından birisidir. Asabiyet, aynı soydan gelenlerin (nesepe asabiyeti) veya bir başka sebeple (sebepe asabiyeti) aralarında yakınlık bulunanların, muhaliflere karşı birlikte hareket etmelerini sağlayan dayanışma duygusu" olarak karşımıza çıkmaktadır. Mukaddime üzerinde araştırma yapanlar, asabiyet kavramını değerlendirirken ona farklı anlamlar yüklemektedirler. Bunlar arasında "sosyal dayanışma", "grup ruhu", "sosyal birleşim ve bağlanma", "askerî ruh", "vurucu güç" gibi anlamlar mevcuttur. ¹²

Mukaddime'de geçen şekilleri ile asabiyet, savunma, karşı koyma, himâye ve hak talep etmenin kendisiyle gerçekleştirildiği esastır. Asabiyetini kaybeden milletler bu hususlarda tamamen acze düşer. Asabiyet vahşilik, ehlileşme, devlet ve sanat gibi, toplum ve medeniyetle ilgili, ¹³ sosyal değişimin dinamiklerini ifade eden bir kavramdır. ¹⁴ Şeref ve asâlet de asabiyet sahiplerine aittir. Galibiyetin gerçek sebebidir asabiyet. ¹⁵ Asabiyet olmadıkça savunma ve korunma faaliyetleri sadakatle ve samimi olmaz. Zira insanların şevket ve kudreti ancak bu sayede kuvvetlenir ve korkular hâle gelir. Çünkü her insan kendi nesepe ve asabiyetinden olanların yardımına koşar. ¹⁶

İbn Haldun'a göre asabiyet neseple sınırlı değildir. Zamanla nesepe asabiyetinin yerini sebepe asabiyeti alır. Asabiyet sahibi olan bir kavim, kendi neseplerinden olmayan birini terbiye ve hizmetlerine alır, onlara yardım ve himaye etmeyi kabul eder veya esir ederek ve satın alarak onlara sahip çıkar, yahut da azad ederek kendilerine bağlarlar. Bu şekilde söz konusu kişiler, efendilerinin neseplerine dahil olur ve onların asabiyetlerinin şemsiyesi altına girerler. Bu kişiler, aynı soydan gelmiş gibi muamele görürler, efendilerinin asabiyetinin gereklerini yerine getirir, onun nimetlerinden istifade ederler. ¹⁷ Ancak efendinin asabiyet ve hâkimiyetinde ortaya çıkacak zâafiyetler bunların küfrân-ı nimetine sebep olur ve devletin çöküşünü hazırlarlar. ¹⁸

10. *Mukaddime*, I., 325.

11. *Mukaddime*, III., 579.

12. Ümit Hassan; *İbn Haldun'un Teorist ve Siyaset Anlayışı*, Anhara 1977, s. 176.

13. *Mukaddime*, I., 328.

14. *Mukaddime*, II., 614.

15. *Mukaddime*, II., 728.

16. *Mukaddime*, II., 483.

17. *Mukaddime*, II., 493 ve 568.

18. *Mukaddime*, II., 579.

İbn Haldun'a göre asabiyetle iktidar arasında yakın bir ilişki vardır. İktidara geçmek ve sürdürmek için asabiyete ihtiyaç vardır. Siyasî bir harekete girişmenin asgarî şartı olan birlik, iç bütünlüşme ve dinamizm asabiyet ile kendini gösterir. Belirli bir topluluk üzerinde üstünlük kurmak ya da toplumun tümü üzerinde egemenlik sağlamak, gücü dayanmak suretiyle gerçekleştirebileceğine göre mücadele, çatışma, savaş gibi aksiyona geçmenin daha etkin biçimleri de asabiyet ve kuvvetin varlığı ile orantılıdır.¹⁹ Her sosyal hareket için asabiyet şarttır. Asabiyetin nihâi amacı da iktidardır.²⁰ Asabiyet sahibi olan kişi bir rütbeye veya makâma ulaşınca, bir üstü talep eder. Bir kabilenin içerisinde çeşitli kabileler ve farklı asabiyetler olacak olursa, bunlardan bir tanesi mutlaka diğerlerinden daha kuvvetlidir. Kuvvetli olan asabiyet, diğerlerine üstünlük sağlar, onları kendine tâbi kılar. Böylece bütün asabiyetler, bu asabiyetin içerisinde kaynaşarak, büyük bir asabiyet hâline gelirler. Söz konusu bu büyük asabiyet, kendi kabilesi üzerinde hâkimiyet kurduktan sonra, tabiatın bir gereği olarak, kendisinden uzak olan diğer asabiyetler üzerinde de hâkimiyet kurmak ister. Şayet bu asabiyetler, birbirlerinin dengi olur da, her biri diğerine karşı koyacak güçte ise, ortada iki rakip güç var demektir. Bunlardan bir tanesi diğerini mağlup ettiği takdirde, mağlup olan galip asabiyetle kaynaşır. Asabiyetin devam etmesi şartıyla, bir milletin bir boyundan çıkan iktidar, mutlaka aynı milletin diğer bir boyuna geçer.²¹

Ancak millet-i hâkimenin asabiyetini kaybetmesi durumunda asabiyeti güçlü olan başka bir grup devleti ve iktidarı ele geçirir. Asabiyetini kaybeden millet de ya tarihe karışır, ya da zaman içerisinde yeniden asabiyetini güçlendirerek devleti ve iktidarı ele geçiren milletin mücadeleye girer. Ancak zillet ve boyun eğme asabiyeti yok edecek seviyede olursa hâkimiyeti altına girdiği milletin içerisinde erir ve kaybolur.²²

İbn Haldun'a göre, devleti yönetenlerin nimet peşinde koşmaları asabiyete zarar verir. Belli bir kabile, sahip olduğu asabiyete dayanarak, az çok bir galibiyet elde ederse, o ölçüde nimete de sahip olur, bolluk ve nimet içinde yaşayanların bolluk ve nimetlerine iştirak eder. Eğer o devletin sahip olduğu hâkimiyet, ne çekip almaya ve ne de onda ortak olmaya kimseni tamah edemeyeceği ölçüde kuvvetli ise, söz konusu kabile onun velâyetine boyun eğer, yüksek hâkimiyetini tanır, devletin gelirlerine ortak kılınmasına ve kendisine bolca nimetler tahsis edilmesine kanaat eder. İktidarı elde etmek için mücadeleye girişmek veya bunun yollarına baş vurmak gibi, ileri derecedeki şeyleri talep etmez. Bunların bütün nimetleri, rahata ve huzura ulaşacak derecede, devletin gölgesinde, sükûn, bol geçim imkânları, kazanç ve nimet içinde yaşamaktan, konak yapma, pahalı elbiseler edinme bunları çoğaltma hususunda iktidar sahiplerinin yolunu tutmak ve onları takip etmekten ibaret olur. Kendileri için hasıl olan refah ve bol imkânlar ölçüsünde, bahsedilen hususlarda parlak bir hayat yaşarlar.²³ Bu nimetlerden mahrum kaldıkları veya bırakıldıkları zaman alıştıkları hayatın devamını sağlamak için meşru olmayan yollara kalkışır. Rüşvet ve suistimaller başlar.

19. *Hassan; a.g.e., s. 210.*20. *Muhaddime, II., 449.*21. *Muhaddime, II., 508.*22. *Muhaddime, II., 501.*23. *Muhaddime, II., 755.*

Bu devir devletin ihtiyarlık devridir. İhtiyarlayan bir devletten yeni bir devletin doğuşu, iki şekilde olur. Birinci şekil, eski devletin gölgesinin uzaklaşmaya başladığı uzak bölgelerdeki valilerin kendi istiklallerini ilan etmesiyle olur. İkinci şekil ise, komşu milletlerden veya kabilelerden, asabiyet sahibi bir şahsın ihtiyarlayan devlete baş kaldırmasıyla olur. Ancak bunlar yavaş yavaş olacak şeylerdir. Eskiden beri hüküm süren bir devlete karşı açıkça tavır almak, birden olacak bir şey değildir.²⁴

İbn Haldun'a göre devlet insanoğlu için mutlak olarak gerekli tabii bir müessesedir. Ona göre asabiyet ile devletin kuruluşu ve yaşaması arasında zorunlu bir münasebet mevcuttur. Herhangi bir sınırlı topluluk içerisinde veya bütün bir toplumda olsun, siyâsî iktidarı ele geçirebilecek güce sahip olmak, iktidara geçmek ve sürdürmek için asabiyet şarttır. Siyasî anlamda harekete geçmenin asgarî şartı olan birlik, iç bütünlük ve dinamizm ancak asabiyetle kendini gösterir. Gerek dinî gerek siyasî olsun, halka yönelik harekette mutlaka asabiyete ihtiyaç vardır. Bir aşiret ve asabiyete dayanan sağlam, güçlü ve kökleşmiş bir devlet, arkasında kabileler ve aşiretler bulunan daha güçlü asabiyete dayanan bir başkaldırı olmaksızın yıkılmaz.²⁵ Aynı şekilde, çok sayıda kabile ve cemaatlerin bulunduğu bir yerde, kuvvetli devletlerin kurulması zor olur. Çünkü böyle bir yerde çok fazla ihtilaf ortaya çıkar. Her görüş ve inancın gerisinde, diğerlerini reddeden bir asabiyet bulunur. Neticede devlet bir asabiyete dayansa da, sürekli devlete karşı bir başkaldırı ve ayaklanma olur. Zira devlet içerisindeki her asabiyet, kendisinde devlete karşı koyabilecek bir gücün varlığına inanır.²⁶

Devletin sınırları da asabiyetle sınırlıdır. Asabiyetin son bulduğu yer, devletin tabii sınırlarını oluşturur. Bu yüzden devletin sınırları asabiyete göre çizilmelidir. Asabiyete dayanan tabii sınırları aşarak daha ileri geçecek olursa, asabiyetin ulaşmadığı bu bölgelerde devlet sahipsiz ve himayesiz kalır. Düşmanların ve komşuların fırsat kollamaları için müsait bir ortam oluşur. İbn Haldun'a göre her devletin elde edebileceği ülke ve topraklar için bir sınır vardır. Bu sınıra ulaştıktan sonra devlet yavaş yavaş küçülür ve sonunda yıkılır.²⁷

İtaatsizlik ve kargaşa çıkmaması için devlette herkes tarafından kabul edilip boyun eğilen kanunlara ihtiyaç vardır. Bir devlet bu şekilde kanunlara sahip olmadıkça, onun hâkimiyet ve iktidarı düzene girmez. Bu kanunlar, şayet devlet büyükleri ve basiret sahipleri tarafından konulmuş ise bu aklı siyaset, Tanrı tarafından konulmuş ise dinî ve şer'î siyaset olur.²⁸ İnsana has bir özellik olan siyaset, aileyi veya devleti ahlak ve hikmetin gereğine göre idare etmektir. Amacı halkı, insan türünün bekasını temin edecek bir yola sevk etmektir. Bu sebeple toplum hayatı için siyaset zarûridir. Siyasetle dünya ve âhret işleri düzene konur. Dünya ve âhret

24. *Muhaddime*, II., 765.25. *Muhaddime*, II., 529.26. *Muhaddime*, II., 536.27. *Muhaddime*, II., 760.28. *Muhaddime*, II., 576-577.

mutluluğu şer'î ve dinî siyasetle olur. Devleti ve insanları dünyevî zararlardan korumak için de aklı siyasete ihtiyaç vardır. Bu tür siyasette, devlet idaresinde başvurulan kanunlar,²⁹ devlet adamları ve devlet işlerinden anlayan kimseler tarafından ortaya konurlar. Ona göre her iki tür siyasetin başarılı olabilmesi için asabiyet şarttır. Asabiyeti olmayanların siyasî şûrâlara katılmasının bir anlamı yoktur.³⁰

Din sebep asabiyetinin temelidir. Nesep asabiyetine ek olarak devletin kuvvetini daha da artırır. Sahası geniş ve hâkimiyeti büyük olan devletler, temelde dine dayanan devletlerdir.³¹ Çünkü din asabiyet sahipleri arasındaki rekâbeti ve hasedi ortadan kaldırır. Kalpleri bir noktada toplar ve kaynaştırır. Büyük şehirleri ve ulu mâbedleri ancak güçlü hükümdarlar inşa edebilir. Çünkü bir devletin eserleri o devletin gücü nisbetinde olur.³² Tarihî eserler ve âbideler, devletin vücuda gelmesine esas teşkil eden kuvvete istinâden meydana gelir ve bu kuvvet nisbetinde olur. Büyük heykeller ve devlete ait binalar da bu cümledendir. Şehir ve kasabalar devlet ve hanedanlıklar sayesinde kurulur.³³ Bir devletin başkenti olan bir şehir, o devletin yıkılmasıyla harab olur.³⁴ Şehirlerdeki medeniyet, devlet sayesinde ortaya çıkar ve onun aralıksız devam etmesiyle kökleşir.³⁵ İktisadî ve ticarî faaliyetlerin merkezi olan devlet, ilim ve sanat ürünleri için de en büyük pazardır.³⁶

Siyasî sistemleri, tabii mülk, siyasî mülk ve hilafet olarak üçe ayıran İbn Haldun, itaatsizlik ve kargaşa ortaya çıkmaması için, devlet idaresi için, herkes tarafından kabul edilip boyun eğilen kanunlara ihtiyaç olduğunu söyler. Bir devlet bu şekilde kanuna sahip olmadıkça, onun hâkimiyeti ve iktidarı düzene girmez. Bu kanunlar, şayet devlet büyükleri ve basiret sahibi olan insanlar tarafından konulmuş ise bu, aklı siyaset, Allah tarafından vazedilmiş ise dinî siyaset olur.³⁷

İbn Haldun, devletin dayandığı iki esas olan, ahlâkî esas, asabiyet ve ekonominin bozulmasıyla devletin sarsılacağını söyler. Devlet mülkûn tabiatında olan refah dönemine girince devlet başkanı kendi asabiyetinden olan ve kendine rakip olacak kişilerin kulaklarını çekerek burunlarını yere sürter. Diğer taraftan, iktidar, refah ve lüks, buldukları mevkiilerden dolayı, en fazla iktidara yakın olanları etkiler. Böylece iktidar mensupları, yıpratıcı ve yıkıcı iki unsur, kahır ve refah tarafından kuşatılmış olur. Kahır zamanla katle dönüşür. Neticede devletin başındaki hükümdar, kendi tabii taraftarlarından ve yardımcılarından uzaklaşır. Bu durumu fark eden başka asabiyet sahipleri derhal devletin başına üşüşür.³⁸

29. *Mukaddime*, II., 576.30. *Mukaddime*, II., 634.31. *Mukaddime*, II., 526-527.32. *Mukaddime*, II., 841.33. *Mukaddime*, II., 841.34. *Mukaddime*, II., 893.35. *Mukaddime*, II., 883.36. *Mukaddime*, I., 312.37. *Mukaddime*, II., 577.38. *Mukaddime*, II., 775.

Ekonomik açıdan bakılınca, bedevîlik alışkanlıklarını bırakıp da refah ortaya çıkınca harcamalar artar. Devlet başkanının ve iktidar mensuplarının masrafları çoğalır. Bu temâyül, şehir halkına sirâyet eder. Böylece askerlerin ve devlet memurlarının maaşlarının artırılmasını zorunluluğu ortaya çıkar. Vergi gelirlerini artırmak gayesiyle, sultan ticaret mallarına yeni resim ve tarifeler koyma ihtiyacını hisseder. Haksız vergiler konur. Bu dönemde asabiyette görülen gevşeme ve ihtiyarlama sebebiyle, askerler kendilerinde hanedanlığa başkaldırma cesaretini görmeye başlarlar.³⁹

İbn Haldun âlemdeki her şey gibi devletin de sürekli bir değişim içinde olduğunu söyler.⁴⁰ Zaten zahiri mânâsıyla da tarih, dünyada kurulan devletlerin sınırlarını ve hâkimiyet alanlarının nasıl geliştiğini anlatan bir ilimdir.⁴¹ Devlet umranda ortaya çıkan hâllerdendir.⁴² O da, bir insan gibi doğar, gelişir, geriler ve ölür. Normal şartlarda bir devlet üç nesil boyu devam eder. Bir neslin ortalama ömrü kırk sene, dolayısıyla bir devletin de ortalama ömrü yüz yirmi sene olur.⁴³

Devlet normal şartlarda üç nesillik, başka bir ifadeyle, yüz yirmi yıllık ömründe beş tavrı geçirir. Bu tavırların her birinin kendine has şartları ve özellikleri vardır. Devleti idare edenler de her tavırda ona ait olan huy ve karakterler kazanır. Bu tavırları İbn Haldun şu şekilde sıralar.

234

1. Zafer Tavrı: Bu devrede, karşı koyucu ve engelleyicilere üstün gelinerek, iktidar önceki devletin elinden çekip almak suretiyle istilâ edilir.

2. İstibdât Tavrı: Bu devrede iktidarı elinde bulunduran şahıs, kendi kavmine karşı da tam otorite sağlayarak iktidarı tek başına yürütür, başkalarıyla iktidarı paylaşmayı pek düşünmez.

3. Rahatlık ve Sükunet Tavrı: Bu devrede insan tabiatının yöneldiği, malı toplama, eserleri ebedileştirme ve güzel hatıralar bırakma gibi, iktidarın meyveleri toplanır.

4. Kanaatkârlık ve Teslimiyet Tavrı: Bu dönemde devletin idaresini elinde tutan şahıs, elinde bulunanla yetinmeyip, başka devletlerle barış içinde yaşama yoluna gider. Adım adım atalarını taklit eder.

5. İsrâf ve Savurganlık Tavrı: Bu dönemde hükümdar, zevk ve hazlar yolunda, çevresine toplanan dalkavuklarla beraber, atalarının onlara bıraktıkları mirası telef ederler. Büyük ve önemli işlerin başına ehil olmayan kişiler getirilir. Hükümdar kavminden olanların gönüllerini kırarak kendisine kin beslemelerine sebep olur. Askerlerle gerekli şekilde ilgilenmez. Onların maaşlarını tam olarak ödemez. Böylece devlete ihtiyarlık gelmiş olur.⁴⁴

39. *Muhaddime*, II., 775.40. *Muhaddime*, I., 328.41. *Muhaddime*, I., 282.42. *Muhaddime*, I., 328.43. *Muhaddime*, II., 545.44. *Muhaddime*, II., 551-552.

Şan ve şeref bir tek kişide toplanıp da refah ve itaat tam olarak ortaya çıkınca, devlet ihtiyarlamaya başlar. Başlangıçta devlete hâkim olan tavır bedevilikti, harcamalar az olduğundan vergiler ihtiyaçları tam olarak karşılamaktaydı. Çok geçmeden devlet, refahın âdet ve geleneklerini benimser. Masraflar artar. Gelirler harcamaları karşılayamaz hâle gelir. Çare olarak, vergilerin miktarı artırılır veya yeni vergiler konur. Fiyatlar yükselir. Vergiler toplanamaz olur. Bütün bunlar ihtiyarlık âlâmetleridir. İhtiyarlığın devlete ârız olması, tabii bir durumdur. Devletin ihtiyarlaması, tıpkı canlıların mizacında ve bünyesinde görülen ihtiyarlık hâdisesi gibi tabii bir olaydır. Ortaya çıkan ihtiyarlığın tedavisi de mümkün değildir.⁴⁵

İhtiyarlayan bir devletten yeni bir devletin doğuşu, iki şekilde olur. Birinci şekil, eski devletin gölgesinin uzaklaşmaya başladığı uzak bölgelerdeki valilerin kendi istiklallerini ilan etmesiyle olur. İkinci şekil ise, komşu milletlerden ve kabilelerden, asabiyet sahibi bir şahsın ihtiyarlayan bir devlete baş kaldırmasıyla olur. Ancak bunlar yavaş yavaş olacak şeylerdir. Eskiden beri hüküm süren bir devlete karşı açıkça tavır almak, birden olacak bir şey değildir.⁴⁶

İbn Haldun 1332-1406 tarihleri arasında Tunus'ta yaşamıştı. O, "Beşerî Umran Bilgisi" adını verdiği yepyeni bir ilim icad ettiğini ve bu ilim sayesinde toplumların işleyiş kanunlarını çözebileceğini söylüyordu.⁴⁷ O, kendi toplumu ve birçok tarihlerden edindiği deneylere ve bilgilere dayanarak, toplumları ve onların temsilcileri olan devletlerin işleyiş kanunlarını açıklamak istemişti. Neticede O, uzviyetçi bir teoride karar kılmıştı. Ümit Meriç'in dediği gibi; "Çağın anlamak için eğilmişti tarihe, çağını hatta bütün çağları"⁴⁸ ve neticede şu karara varmıştı: Medeniyetler de insanlar gibi doğarlar, kemâle ererler ve yıkılırlar. Bu onların değişmez kaderidir.

45. *Muhaddime*, II., 754.

46. *Muhaddime*, II., 765.

47. "Eserim, nadir olan ilimleri ve acip hikmetleri içine aldığından, kendi benzeri arasında tek ve mümtaz bir kitap oldu..." (*Muhaddime*, 11).

48. Ümit Meriç, *Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü*, Ötüken Yayınevi, 1977, 6.